

Lasten verzwaren of bezuinigen Keuzen voor het begrotingsbeleid 2007-2011

Tijdschrift voor Openbare Financiën, jg 38 (nr. 3), pp146-152.

H.A.A.Verbon

Samenvatting

De discussie over het in de aankomende kabinetsperiode te voeren begrotingsbeleid staat, misschien wel voor het eerst in de naoorlogse geschiedenis, momenteel vrijwel geheel in het teken van de komende vergrijzing. Zij raakt in een stroomversnelling wanneer de eerste jaargang 'baby boomers' in 2011 met pensioen gaat. De vergrijzing waar Nederland, net als een groot deel van de wereld, de komende decennia mee te maken krijgt, leidt bij ongewijzigd beleid tot uit de hand lopende overheidsfinanciën rond het midden van deze eeuw. Hierop had al eerder geanticipeerd kunnen worden, maar pas met de start van de kabinetten Balkenende is er enige politieke wil ontstaan om een 'houdbaar' begrotingsbeleid te voeren. Om dit beleid handen en voeten te blijven geven en eveneens om niet in strijd met Europese begrotingsregels te komen, zal ook in de komende kabinetsperiode aan verdergaande verbetering van het EMU-saldo moeten worden gewerkt. Alvorens de precieze taakstelling te bespreken, vat ik eerst kort het begrotingsbeleid van het kabinet Balkenende II samen. Daarna sta ik stil bij de vraag hoe het verder moet met het EMU-saldo. Tenslotte volgt een illustratieve invulling van de budgettaire taakstelling voor de komende kabinetsperiode.

1 Terugblik

Eind 2002/begin 2003, dus nog voor de formatie van wat het kabinet Balkenende II zou worden, was er sprake van snel verslechterende vooruitzichten voor de overheidsfinanciën. De opeenvolgende vooruitberekeningen van het Centraal Planbureau (CPB) wezen op een voortdurende verslechtering van het beloop van het EMU-saldo (zie regels 1 en 2 van tabel 1).

Tabel 1 De ontwikkeling van het EMU-saldo 2003-2011 (%BBP)

	2003	2004	2005	2006	2007	2011
1 CPB dec 02	-1,1	-1,8	-2,0	-1,5	-1,1	
2 CPB jan 03	-1,6	-2,4	-2,5	-2,0	-1,8	
3 Hoofdlijnen akkoord					-0,5	
4 Feitelijk, CPB mrt 06	-3,1	-2,1	-0,6	-0,9	-0,4	
5 Ongewijzigd beleid						+0,1
6 Idem, correctie zorg						-0,7

Bron: diverse memo's van het CPB

Het kabinet Balkenende II dat in het voorjaar van 2003 aantrad reageerde op deze vooruitzichten door een bezuinigingsbeleid in gang te zetten dat uiteindelijk zou moeten leiden tot een verlaging van het EMU tekort naar 0,5 procent bbp (zie regel 3 van tabel 1). Het motief voor de destijds aangekondigde forse

ingrepen was overigens niet alleen gelegen in de budgettaire vooruitzichten voor de korte termijn. Ook de naderende vergrijzing noopte in de visie van het kabinet tot het terugdringen van de staatsschuld om zodoende ruimte vrij te maken voor toekomstige uitgaven die met vergrijzing samenhangen. Wat in het voorgenomen begrotingsbeleid van het kabinet Balkenende II veel aandacht trok, was het feit dat de kabinetsperiode begonnen werd met forse bezuinigingen in een tijd dat het economisch niet voor de wind ging. Dat riekte naar een feitelijk tekortbeleid zoals dat door opeenvolgende kabinetten Lubbers in de jaren 80 was gevoerd.

Velen zeiden terug te verlangen naar een meer trendmatig begrotingsbeleid zoals dat in de periode 1994-2001 heette te zijn gevoerd. Kennelijk ontbrak nog het besef dat ook de 'paarse' kabinetten zich lieten leiden door het feitelijke financieringstekort. In de heersende hoogconjunctuur, vooral rond 2000, betekende dit dat veel meer werd uitgegeven en/of veel minder belasting werd geheven dan trendmatig was geoorloofd. Het procyclische beleid van paars was een van de redenen waarom het EMU saldo, zoals tabel 1 laat zien, zo uit het lood raakte.

Niet alleen was het begrotingsbeleid van paars niet in lijn met het trendmatige begrotingsbeleid, maar hadden beleidsmakers evenmin oog voor de wenselijkheid te streven naar wat het CPB in zijn vergrijzingsrapporten uit 2000 en 2006 'houdbare' overheidsfinanciën is gaan noemen¹. De sommen van het CPB gaven aan dat aanzienlijke overschotten nodig zouden zijn om de budgettaire gevolgen van de vergrijzing niet geheel voor rekening van toekomstige belastingbetalers te laten komen. Het begrotingsbeleid van Balkenende I en II kan dan ook gezien worden als een poging om het EMU-saldo weer op een structureel aanvaardbaar niveau te krijgen, zodat het begrotingsbeleid op iets langere termijn weer houdbaar wordt.

Desondanks is ook recent nog negatief geoordeeld over het begrotingsbeleid van Balkenende I en II. De Raad van economische adviseurs (REA), bijvoorbeeld, oordeelde in 2005 dat het begrotingsbeleid van 2003 en 2004 een procyclisch effect heeft gehad doordat de groei van de economie werd afgeremd midden in een recessie. "Opnieuw lijkt de timing van het begrotingsbeleid niet gelukkig."² Volgens de REA had het kabinet aan het begin van de kabinetsperiode de lasten niet moeten verzwaren. Ook De Kam en Ros (2006) signaleren dat de lastenverzwaringen in de jaren 2003-2005 de koopkracht van velen extra hebben aangetast en daarom tot 'klassieke vraaguitval' hebben geleid.

Regel 4 van tabel 1 laat zien dat het feitelijke begrotingssaldo in 2003 in strijd met het Stabiliteits- en Groeipact van de EU boven de 3 procent uitkwam. Zonder lastenverzwaringen en/of bezuinigingen zou het begrotingssaldo nog meer door het EU-plafond geschoten zijn. Het kabinet Balkenende had, gegeven de Europese begrotingsregels, dus geen andere keuze dan een procyclische begrotingsbeleid te voeren. Dezelfde regel uit tabel 1 laat ook zien dat het feitelijke begrotingssaldo in 2007 – dat is tegen het toendertijd beoogde einde van de kabinetsperiode van Balkenende II - ongeveer op de beoogde waarde

¹ Van Ewijk *et al.* (2000); Van Ewijk *et al.* (2006).

² Tweede Kamer (2004-2005),4.

uitkomt. Behalve de voorspoedige economische ontwikkeling in 2006 en 2007 is hieraan ook het gevoerde begrotingsbeleid debet.

2 Hoe nu verder?

Het CPB heeft in zijn twee vergrijzingsrapporten³ de budgettaire effecten van vergrijzing geschetst. Tabel 2 toont de ontwikkeling van het EMU-saldo in de komende 35 jaar volgens het CPB bij ongewijzigd beleid.

Tabel 2 De ontwikkeling van het EMU-saldo 2006-2040 (%BBP)

		2006	2011	2020	2040
1	Uitgaven	47,8	47,7	49,3	55,0
	w.v. AOW	4,7	5,3	6,6	8,8
	Zorg	8,8	9,3	10,3	13,1
2	Inkomsten	46,1	47,9	48,1	50,0
	w.v. IB bejaarden	1,8	1,9	2,5	3,6
	BTWbejaarden	1,9	2,2	2,9	4,2
3	EMU saldo	-1,7	0,2	-1,1	-5,1

Bron: Van Ewijk *et al.* (2006.)

In de eerstkomende kabinetsperiode tot 2011 zijn de budgettaire vooruitzichten relatief gunstig. Behalve door het gevoerde begrotingsbeleid van de kabinetten Balkenende I en II, is dit vooral het gevolg van de nog redelijk stabiele bevolkingsopbouw in die periode. Tussen 2011 en 2030 neemt het aantal 65-plussers echter snel toe. Door de in verhouding tot het bruto binnenlands product toenemende uitgaven voor de gezondheidszorg en AOW-uitkeringen die dat met zich meebrengt, zal na 2020 het EMU tekort niet langer in de hand kunnen worden gehouden en zal de schuld van de overheid explosief toenemen. Om dit te voorkomen en de collectieve sector 'houdbaar' te maken, zou een permanente en onmiddellijke ingreep in de overheidsfinanciën van 2,6 procent van het bbp, oftewel 15 miljard euro (prijzen 2006), in de komende periode nodig zijn.

De uitgaven voor de AOW en de gezondheidszorg uitgedrukt als aandeel van het bbp nemen toe van respectievelijk 4,7 en 8,8 in 2006 tot 8,8 en 13,1 in 2040, in totaal een stijging van 8,3 procentpunt van het bbp. Overigens kan ook uit tabel 2 afgelezen worden dat de extra belasting die toekomstige ouderen betalen de toename van de AOW uitgaven en de zorguitgaven die met vergrijzing samenhangen niet dekken, in tegenstelling tot wat De Vries (2005) eerder uit de CPB berekeningen van 2000 afleidde. De hogere uitgaven door de vergrijzing tot 2040 (8,3%) kunnen slechts voor 4,1 procentpunt bbp uit de hogere belastingafdrachten van ouderen worden 'gefinancierd'. Overigens is een opvallend verschil met de eerdere studie (Van Ewijk *et al.* (2006) dat de door ouderen opgebrachte extra belasting nu lager wordt geschat, namelijk met 1,5% bbp. Dit duidt erop dat de inkomensvooruitzichten van gepensioneerden thans lager worden ingeschat dan voorheen.

De vereiste aanpassing ter grootte van 15 miljard euro die uit de CPB studie valt af te leiden, hoeft volgens de opstellers van dat rapport niet direct (ten

³ Van Ewijk *et al.* (2000); Van Ewijk *et al.* (2006).

volle) in de eerstvolgende kabinetsperiode te worden geëffectueerd. Het lijkt ook niet realistisch te verwachten dat politieke partijen bij de komende kabinetsformatie een dergelijk aanpassingspakket voor hun rekening zouden willen nemen, nu er in Nederland onder de kiezers een zekere bezuinigingsmoeheid heerst. Het twaalfde rapport van de studiegroep begrotingsruimte (SBR) geeft daarom ook de voorkeur aan bezuinigingsmaatregelen die op termijn tot houdbaarheid leiden.⁴ In de volgende kabinetsperiode moeten dergelijke maatregelen genomen worden. Het kan hier gaan om een hervorming van aan de vergrijzing gerelateerde instituties, zoals het belastingregime voor ouderen, de fiscale facilitatie van pensioenregelingen, of verhoging van de pensioneringsleeftijd. Het kan ook gaan om een verlaging van overheidsuitgaven of lastenverzwaringen die niet noodzakelijk met regelingen voor ouderen samenhangen. In tabel 3 worden de door de SBR besproken maatregelen en de opbrengsten ervan weergegeven.

Tabel 3 Maatregelen voor de houdbaarheid van overheidsfinanciën

Maatregel	Effect op de begroting	
	in mrd euro (prijzen 2006)	in procenten bbp
Verhoging AOW leeftijd tot 67 jaar	3,0	0,6
Fiscalisering van de AOW	3,5	0,7
Toename zorglasten	3,5	0,7
Verkorting duur WW tot 1,5 jaar	1,0	0,2
Individualisering algemene heffingskorting	3,5	0,7
Aanpassing hypotheekrenteaftrek	1,0	0,2
Aftoppen begunstiging pensioensparen bij 1,5 modaal	1,0	0,2

Bron: Studiegroep Begrotingsruimte (2006), 31.

De maatregelen die aangrijpen bij gepensioneerden hebben als voordeel dat ze op korte termijn geen verstoringen op de arbeidsmarkt geven. Op langere termijn zullen economische actoren op deze maatregelen anticiperen, maar ook dan ligt het niet voor de hand dat deze maatregelen arbeidsaanbod sterk zullen ontmoedigen. Een van de meest besproken voorstellen in dit verband betreft de fiscalisering van de AOW. Deze maatregel levert op termijn ongeveer 3,5 miljard euro op (prijzen 2006; zie tabel 3). Fiscalisering houdt in dat de AOW-uitgaven geheel uit de belastinginkomsten worden gefinancierd. Er is dan geen reden meer om voor 65-plussers een lager tarief in de eerste en tweede belastingschijf te handhaven. De AOW-premie vormt nu immers een deel van het tarief in beide laagste tariefschijven.

De argumenten voor fiscalisering zijn al twintig jaar bekend. Als de AOW grotendeels via premieheffing over inkomen in de eerste en de tweede schijf van het inkomstenbelastingtarief voor 65-minners gefinancierd wordt, zal het marginale tarief voor de lagere inkomens voortdurend hoger oplopen, wat nadelig is voor de arbeidsparticipatie van deze inkomensgroep, en bovendien de progressie in het belastingstelsel op de duur zal aantasten. Dit wordt momenteel voorkomen doordat de AOW-premie wettelijk gemaximeerd is. Een tweede

⁴ Studiegroep Begrotingsruimte (2006).

argument is dat bovenminimale gepensioneerden een dubbele subsidie krijgen. Als werkenden waren hun pensioenpremies aftrekbaar (veelal tegen het hoogste tarief) voor de inkomstenbelasting. Maar als gepensioneerden betalen ze maar over een deel van hun pensioeninkomen belasting. Fiscalisering betekent, tenslotte, bij een gegeven hoogte van de AOW-premie dat de belasting- of premieopbrengst hoger zal zijn dan onder de huidige premiestructuur. Daardoor kunnen de tarieven met name in de laagste schijven wat omlaag, zodat via de de netto-nettokoppeling de AOW-uitkering iets toeneemt. Een belangrijk voordeel van deze maatregel is dus dat de minima onder de ouderen door deze maatregel niet negatief beïnvloed worden. Het beleid van de afgelopen 25 jaar had, daarentegen, het omgekeerde effect. Doordat de AOW-uitkeringen niet voor 100% gekoppeld werden aan de feitelijke loonstijgingen, raakte de AOW uitkering steeds verder achterop bij de loonontwikkeling.

Bij het creëren van houdbaarheid van overheidsfinanciën is het evident dat rijkere of armere ouderen mede de last van de aanpassing dragen. Bij het beperken van de AOW uitkering zijn het de bejaarden zonder aanvullend pensioen die worden aangesproken. Dit geldt ook bij de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd van 65 naar 67 jaar, een maatregel die ongeveer 3 miljard euro op. Deze ingreep leidt tot hogere pensioeninkomens, omdat er nu meer geïndexeerd kan worden door de pensioenfondsen. Daar tegenover staat een negatief effect op het nut van ouderen door het verlies aan vrije tijd. Met de groei van de welvaart is immers ook de vraag naar vrije tijd toegenomen. Een voor de hand liggende tegenreactie van opeenvolgende generaties is daarom dat men meer zal gaan sparen tijdens de actieve periode om de vraag naar vrije tijd in de latere periode te kunnen financieren. Huishoudens met een inkomen in de buurt van het minimum minder in staat zullen zijn alsnog een dergelijke vervroegde pensionering in te kopen. Een maatregel die zich daarentegen evident op de 'rijkere' ouderen richt is de aftopping van de aftrekbaarheid van pensioenpremies.

Een laatste maatregel uit tabel 3 die we nog kort willen bespreken is de aanpassing van de hypotheekrenteaftrek. Voor huizenbezitters is dat in tweeërlei opzicht een onvoordelige maatregel. Op de eerste plaats uiteraard omdat de netto kosten van de hypotheek toenemen, en op de tweede plaats omdat de stijging van de hypotheekkosten naar verwachting tot een dalende huizenprijs en dus een afname van het vermogen van huizenbezitters zal leiden. Dit vermogensverlies zal vooral 'rijkere' ouderen met een vrijwel afgeloste hypotheek treffen, maar jongeren die nieuw de woningmarkt betreden bevoordelen. Deze maatregel heeft dus ook een herverdeling van (rijk) oud naar jong tot gevolg.

Het aanpassen van 'vergrijzingsgerelateerde' instituties impliceert, uiteraard, een herverdeling van oud naar jong. Hierbij is de politieke keuze welke categorie bejaarden de prijs van de aanpassing betaalt vrij. Als gezegd betekent fiscalisering van de AOW dat de rijkere bejaarden de rekening betalen, terwijl bij het niet welvaartsvast indexeren van de AOW-uitkeringen, zoals dat in de afgelopen 25 jaar is toegepast, betekent dat de arme bejaarden betalen.

Veel van de door het CPB en de SBR beschouwde maatregelen ontzien jongeren. Dit valt te verdedigen doordat zulke maatregelen de economie, en

vooral de arbeidsmarkt, zo min mogelijk verstoren. Een ander argument zou kunnen zijn dat daardoor ook de oudere generaties nog een bijdrage leveren aan het in stand houden van de verzorgingsstaat. De vraag is of in de toekomst jongeren op deze ontzien kunnen worden. Door de dalende rendementen op belegd vermogen is het denkbaar dat toekomstige ouderen met een relatief lager inkomen moeten zien rond te komen dan de huidige ouderen. In een vergrijzende maatschappij waar arbeid schaars en kapitaal (in handen van ouderen via hun pensioenfondsen of onroerend goed) overvloedig is, leidt de markt tot een herverdeling van oud naar jong, door middel van hogere bruto lonen en lagere opbrengsten op pensioeninvesteringen. In landen waar pensioenregelingen op een semi-collectieve basis georganiseerd zijn, zoals in Nederland, zou besluitvorming binnen pensioenfondsen tot een correctie (hogere premies ter verbetering van de pensioenresultaten) ten gunste van gepensioneerden kunnen leiden, maar zeker is dat uiteraard niet. In ieder geval is het voor het Nederlandse begrotingsbeleid aan te raden maatregelen gericht op ouderen voorlopig slechts partieel in te voeren en later te bezien of de maatregelen doorgezet kunnen worden dan wel terug gedraaid moeten worden om de inkomens van ouderen te beschermen.

3 Begrotingsbeleid 2007-2011

Om de overheidsfinanciën vergrijzingsbestendig te maken en om te voorkomen dat het EMU-saldo tegen de grenzen van het Stabiliteits- en Groeipact oploopt, zou er gestreefd moeten worden naar een positief EMU saldo in de komende kabinetsperiode van zeg 1% van het bruto binnenlands product. Bij het uitgangspunt van een EMU-saldo van $-0,7\%$ BBP impliceert dat een taakstelling van ruim 9 mld euro. Zoals de SBR ook opmerkt, lijkt het niet nodig de komende kabinetsperiode al volledige houdbaarheid van de overheidsfinanciën volgens de definitie van het CPB te bewerkstelligen. Gezien de onzekerheid over de toekomstige inkomensverdeling tussen ouderen en jongeren, is het raadzaam wel een bijdrage van huidige gepensioneerden te vragen (zij zijn relatief 'rijk' en wellicht rijker dan toekomstige gepensioneerden), maar daarbij de mogelijkheid open te houden voor toekomstige coalitiekabinetten de maatregelen weer terug te draaien.

Het samenstel van maatregelen dat mijn voorkeur heeft, staat in tabel 4 vermeld. Een van de maatregelen die zowel door het CPB als door de SBR worden afgeraden, betreft lastenverzwaringen op de beroepsbevolking. Het behoort tot het economische officiële gedachtegoed in Nederland dat lastenverzwaringen negatieve effecten op de arbeidsmarkt en de concurrentiepositie zullen hebben, terwijl lastenverlichtingen positieve effecten zullen bewerkstelligen. Dergelijke effecten zijn echter achteraf vrijwel onmogelijk aan te tonen. In ieder geval is het positieve effect van de lastenverlichting die door de parse kabinetten in de periode 1994-2001 zijn doorgevoerd, zeer twijfelachtig. Het is bovendien aannemelijk dat ook jongeren bereid zijn deels de houdbaarheid van regelingen voor ouderen mee te financieren.

Tabel 4 berust op de veronderstelling dat de regelingen op het terrein van pensioenen en zorg ongewijzigd blijven en dat voor de extra uitgaven die daar (op termijn) een gevolg van zijn een beroep wordt gedaan op zowel jongeren als ouderen. Het vervallen van de compensatie voor stijgende zorglasten betreft overigens stijgende zorguitgaven die in de komende kabinetsperiode naar verwachting al op zullen treden. Als dergelijke lastenverzwaringen politiek niet gewenst worden, is het alternatief uiteraard dat in de onderliggende regelingen moet worden ingegrepen. Voor de AOW zou dat kunnen betekenen dat de uitkering wederom niet de welvaarts-groei van werkenden volgt; voor de zorg zou dat betekenen dat het basispakket wordt uitgedund en grotere delen van het zorgaanbod volledig aan de markt worden overgelaten. Dit is misschien de verkozen optie bij een centrumrechtse coalitie (VVD, CDA, aangevuld met kleine rechtse partijen). Bij een centrumlinkse coalitie (PvdA, CDA, eventueel aangevuld met Groen Links) lijkt een opzet als in tabel 4 een voor de hand liggend uitgangspunt voor een regeerakkoord te vormen.

Tabel 4 Maatregelen ten behoeve van het EMU-saldo, 2007-2011

Maatregel	Effect/stand (procent bbp)
Beginstand EMU-saldo 2011	- 0,7%
Fiscalisering van de AOW	+0,2%
Vervallen compensatie zorg	+0,8%
Lastenverzwaring inkomstenbelasting	+0,5%
Aanpassing hypotheekrenteaftrek	+0,2%
Eindstand EMU-saldo	+1,0%

Bron: Studiegroep Begrotingsruimte (2006)

Gegeven dat de maatregelen die in tabel 4 staan vermeld worden geïmplementeerd, kan vervolgens een trendmatig begrotingsbeleid worden gevoerd, zoals ook door de SBR wordt aanbevolen. De SBR heeft in zijn rapport bekeken of het trendmatige begrotingsbeleid op onderdelen aanpassing behoeft. Met name gaat het hierbij om de systematiek van de uitgavenkaders. In beginsel fungeren deze kaders als een plafond. Als er door conjuncturele oorzaken ruimte onder het plafond ontstaat, kan volgens de geldende systematiek deze ruimte worden benut voor uitgaven in de desbetreffende sector. Hiervan is onder Paars II gebruik gemaakt toen er meevallers in de socialezekerheidsuitgaven ontstonden door conjuncturele meewind, die zorgde voor dalende werkloosheid. De budgettaire ruimte als gevolg van de meevallende werkloosheidsuitgaven is destijds gebruikt om structureel oplopende zorguitgaven te financieren. Hierdoor kregen de uitgavenkaders een procyclische werking, hetgeen voorkomen had kunnen worden als de conjuncturele component van de werkloosheid buiten de berekening van de uitgavenkaders was gebleven. De SBR is echter geen voorstander van een dergelijke systematiek omdat tegen het dalende volume bij een opgaande conjunctuur ook een stijging in uitkeringshoogte staat (door koppeling aan uitbundiger stijgende stijgende cao-lonen). Dat is geen sterk argument, omdat bij stijgende lonen en prijzen ook het kader Rijksbegroting in enge zin en het kader Zorg worden beïnvloed en die krijgen evenmin impliciete compensatie, zoals dat impliciet kennelijk wel geldt voor het kader sociale

zekerheid en arbeidsmarktbeleid (SZA). Voor de komende kabinetsperiode valt een verdere verbetering van de conjunctuur te verwachten en zal het vraagstuk van de procyclische werking van het kader SZA weer relevant worden.

Slot

In de komende kabinetsperiode is een taakstelling van ongeveer 1,7 procent bbp (ruim 9 mld euro) nodig om tegelijkertijd aan de budgettaire regels van het Stabiliteits- en Groeipact te kunnen voldoen en de houdbaarheid van de overheidsfinanciën op lange termijn te garanderen. Deze taakstelling kan ingevuld worden met lastenverzwaringen of bezuinigingen. Lastenverzwaringen kunnen redelijk evenwichtig over diverse groepen (ouderen versus jongeren, arm versus rijk) worden verdeeld, zoals tabel 4 laat zien. Overigens heeft bijna de helft van de lastenverzwaring in tabel 4 betrekking op het vervallen van een compensatie voor gestegen zorgkosten. Deze compensatie is nog niet eens gegeven, en hoeft om die reden niet als een lastenverzwaring gedefinieerd te worden. Bij bezuinigingen op uitgaven zou men kunnen denken aan beperking van de uitkeringshoogte van de AOW en het uitdunnen van het basispakket in de zorg. Welke combinatie van lastenverzwaringen en bezuinigingen men kiest, is afhankelijk van politieke voorkeuren. Overwegingen van economische efficiëntie spelen hierbij nauwelijks een rol.

Literatuur

- Ewijk, C. van, D.A.G. Draper, H.J.M. ter Rele, E.W.M.T. Westerhout, and J.H.M. Donders (2006), *Ageing and the Sustainability of Dutch Public Finances*, Special Publication No. 61, Den Haag: Centraal Planbureau.
- Ewijk, C. van, B. Kuipers, H.J.M. ter Rele, M. van de Ven, and E.W.M.T. Westerhout (2000), *Ageing in the Netherlands*, Special Publication No. 25, Den Haag: Centraal Planbureau.
- De Kam, C.A. en A. Ros (2006), Overheidsfinanciën en economie, in: C.A. de Kam en A. Ros Jaarboek Overheidsfinanciën 2006, Den Haag: Sdu Uitgevers, 11-34.
- Studiegroep begrotingsruimte (2006), *Vergrijzing en houdbaarheid*.¹² rapport, Den Haag: Studiegroep begrotingsruimte.
- De Vries, B. (2005), *Overmoed en onbehagen*, Amsterdam: Bert Bakker.